

ХОРДУК ЧЫГАРМАНЫ ҮЙРӨТҮҮ УЧУРУНДА ДИРИЖЕРЛӨӨНҮҮ АЙРЫМ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада музыкалык билим берүүчү окуу жайларында жана жогорку окуу жайларындагы музыкалык факультеттерде хордук чыгармаларды үйрөтүүдө кандай дирижерлөө керектигинин өзгөчөлүктөрү жазылган.

Хордук чыгарманы үйрөтүүдө жалаң гана көнүгүүлөрдү өтө берүү бардык учурда эле оң максатына жете бербегендигин көп жылдык тажрыйбалар көрсөттү. Ар түрдүү аваздык хордук ыкма чыгарманы ырдоо, үйрөнүү мезгилинде калыптанат. Хор классында окутуучу студенттердин чыгармачылык ою, билими хордун ырчысынын гана деңгээлинде калбастан, жетекчи хормейстерлердин деңгээлинин өсүшүнө, көңүл бурууга тийиш.

Ошондуктан студенттердин музыкалык угуу, кабыл алуу, эске тутуу жөндөмдөрүн арттырып, аваздык-хордук билим берүү системасы кыргыз жана чет өлкөлүк композиторлорунун үлгүлүү хордук чыгармалары менен кеңири тааныштырып, хор менен иштөөгө шарт түзөт. Хордук репертуарды тандап иштөөдө хормейстер жамаа-тынын мүмкүнчүлүгүн, анын түзүлүшүн, сапатын, даярдыгын эске алат.

Мисалы, жаңыдан түзүлө баштаган хорго чоң чыгарма берүүгө болбойт. Ошон үчүн сабакты анча чоң эмес диапазондогу жөнөкөй бир үндү орточо тездикте, ыңгайлуу тесситурадагы чыгармадан баштап өтөт. Улам татаалдаштырып, аваздык хордук техникасы бар тажрыйбалуу жамаатты даярдап чыгарат.

Хор - бир нече аткаруучулардан турган чыгармачылык топтун чогуу ырдоосу, ырдоонун көркөм каражаттары менен чыгарманын мазмунун, ички маңызын ачып бере ала турган жамааттык аткаруучулук.

Хор түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт:

а) бир өңчөй хорлор (жалаң балдар, жалаң аялдар же жалаң эркектер жамаатынан түзүлөт).

б) аралаш хорлор (аялдар менен эркектерден аралаш түзүлгөн хорлор, айрым учурда балдар, аялдар, эркектердин чогуу ырдоосу).

Хор искусствосунда хордук партиялар унисондон тартып, бир канча чыгармаларга чейин кездешет.

Ошого жараша хордо бири-биринен өзгөчөлөнгөн төрт негизги үндөр пайдаланылат. Булар - сопрано, альт, тенор жана бас.

Хордук аткаруунун эки түрү бар: Биринчиси капеллалык (аспаптык коштоосуз), экинчиси музыкалык аспаптын коштоосунда аткарылган чыгарма. Капелла - ырдоодогу хордук көркөм аткаруучулуктун эң жогорку формасы.

Ошондуктан хор жамаатынан жогорку маданияттуу аткаруучулук чеберчиликти, техникалык көркөм каражатты, ийкемдикти талап кылса, аспаптын коштоосундагы

ПЕДАГОГИКА ЖАНА
ПСИХОЛОГИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ

аткаруу - хордук чыгарманы туура-ырдоого, таза туюп сезүүгө, ыргак менен жүрүштү туура кармоого жардам берет.

Билгичтик менен тандалган хордук репертуар чыгармачылык активдүүлүккө, аткаруучулук чеберчиликтин өсүшүнө, аваздык хордук ыкмаларды өздөштүрүүгө көмөктөшөт.

Хордун аткаруу мүмкүнчүлүгүнө карап, адегенде элге кеңири таанымал А.Абдыласовдун «Жай түнү» аттуу чыгармасын алалы. Бул чыгарманы аялдар хорун үчүн иштеп чыккан С.Юсупов. Бул ыр лирикалык мүнөздө жумшак, жай жүрүштө. Сольминор тоналдуулугуна пиано (р) менен биринчи фраза «Жай мезгил жымжырт айлана», экинчи фраза «Асманда калкыйт ай гана» деп жайкы түндү, мемиреген тынчтыкты, элдин бейкут турмушун, адамдардын бири-бирине сүйүүсүн адабий тилде жана музыкада ар кандай динамикалык түстөрдү колдонуп чыгарманын көркөм идеясын, мазмунун ачып берет. Үчүнчү фраза «Айга окшош мен да токойдо», төртүнчү фраза «Аралап (а) жүрдүм жай гана» биринчи кайталоосун күчтөтүп, экинчи кайталоодо темпти бир аз жайлатып «Аралап (а) жүрдүм жай гана» деп «р» динамикасында акырын жыйынтыктайт. Чыгармада полифониянын элементтери менен нукура кыргыз музыкасына таандык үлүштүк, ыргактык обондуулук жагы жеткиликтүү бүтөт. Мүмкүнчүлүгү эки үндүү аялдар хорун аялдуу ылайыкталып I октаванын «ре» нотасынан экинчи октаванын «фа» нотасына чейин жетет. Чыгарма бир жана эки үнгө негизделип, айрым учурларда башка үндөрдүн куюлуштарын да кездештиребиз. Чыгарманы аткарууда ар бир фраза бир дем менен аткарылып ырдоону талап кылат.

Келтирилген кемчиликтерге ошол замат оңдоп жакшы дикция менен академиялык ыкмада ырдоону талап кылат. Ырдоо мезгилинде окутуучу хормейстер туура дем алуу, сөздү так айтуу, үн чыгаруу, үн аппаратын туура абалда кармоо өңдүү ыкмаларды түшүндүрөт. Ошону менен бирге өзүнүн тарбияланган аваздык добушу менен чыгарманы көркөм деңгээлде ырдап көрсөтүп берип, студенттердин үйрөнүүсүнө чоң өбөлгө түзөт. Жогоруда айтылгандардын баарын толук өздөштүргөндөн кийин ал эки партияны кошуп ырдатат. Албетте, чыгарманы жаңы үйрөнүүдө кыйынчылыктар болот. Ырдоодо көнүмүш адат боюнча добушту тематика ачык үн менен ырдап, үндүү, үнсүз тыбыштардын созулушун эске албай, өтө жайлатып ырдоо сыяктуу кемчиликтер болот. Ошондуктан ырдын көркөм мүнөзүн, маанисин ачык, даана ийине келтирип аткаруу үчүн аваздык-хордук техникаларды туура колдонуу зарыл, үндөрдүн сапаттуу образдуу чыгышына сөздөрдүн ыргактуу үн чыгуусуна хормейстердин изденүү иш аракетин өбөлгө болот. Тандай турган экинчи чыгарма Ж.Шералиевдин «Түшүмдө» аттуу чыгармасы. Бул акапеллалык чыгарманы Б.Малдыбаев бир өңчөй аялдар хорун үчүн иштеп чыккан. Чыгарма лирикалык маанайда сольминор тоналдуулугунда жазылган.

Ырдын башталышы «Түндөгү» деген сөздөн сольминордук үч үндүктү түзүп, негизги тону соль болот.

Ыргак түзүлүшү: Биринчи үндүктү жай шашпай ырдашып, кайра негизги тонго алып келүү керек.

Вокализм менен (а-о-у) сольфеджио менен ыргактык күүдө 4/4 өлчөмүн 3/2 аралаш өлчөмгө чейин дирижёрдук кылат. Биринчи фраза I баскыч сольминордун негизги тонунан башталып, ошол тондон бүтөт. 5) Ырдагы ар бир фразалар нотаны атап, сольфеджио менен ырдалат. 6) Ырды вокализм катары ля добушу аркылуу жумшак үн менен аткарышат. 7) Ар бир фраза сөздөрү менен орточо добушта, бир дем менен

ырдашат. Бул ыр жогоркудай ирет менен аткарылат.

- а) сольфеджио,
- б) вокализм,
- в) сөздөрү менен үйрөтүлүп ырдын кийинки фразалары кайталанылат.

Чыгарма куплеттик формада гармониялык өрчүүнүн негизинде ар бир үн билгичтик жана чыгармачылык менен пайдаланылган. Диапазондор боюнча биринчи сопрано «соль» кичине октавадан «соль» I октавадан «фа» 2-октавага чейин, ал эми альттар «соль» кичине октавадан соль биринчи октавага чейин ырдалат. Бир мүнөзүнө жараша добушту жумшак, жеңил созулту ырдалат. Жетекчи чыгарманы хорго бир нече жолу ырдап берип, ар бир муундун, бийик позицияда ырдалышына көңүл бурулат. Себеби бекем дем менен ырдалган добуш таза интонациялык ыргакты талап кылат.

Биринчи жана экинчи сопранолордун партиясы үйрөтүлөт. Андан кийин альттардын партиясы үйрөтүлөт. Альттардын партиясындагы стакатто (секирик түрүндө) үзүп-үзүп ырдалат.

Муундарды жакшы алынган чың дем менен жумшак таңдай, тил жана эриндерди активдүү иштетүү аркылуу ырдап муундардын даана чыгышына жетишүү зарыл. Алынган кыска дем менен үн аппараттарын эркин абалда сактап, үнөм менен туура дем чыгаруу керек экендиги студенттерге айтылат.

Качан гана ырдын ар бир партиясы таза унисондо үйрөтүлгөндөн кийин студенттерди чогуу ырдатуусун баштоо керек. Чогуу ырдатуу учурунда C_I, C_{II} өздөрүнүн партияларын жакшы билишпесе негизги обонду ээрчип кетүү учурлары да болот. Мындай учурларда экинчи үндүн ыргактуулугу биринчи үнгө караганда татаалыраак болорун хорго түшүндүрүп, аларды өз-өзүнчө кайра ырдатып, ыргактык обондуулук жагынан өзгөчөлүктөрүн айтып кайталашат. Ошондой эле музыкалык өлчөмдөрдүн өзгөрүүсүнө да көңүл буруу зарыл. Бул чыга-манын 22-тактысында 3 чейректтик өлчөм 4 чейректтик өлчөмгө өтөт.

Бірдоо мезгилинде өлчөмдөрдүн чыгармага кедергиси тийбейт.

Тескерисинче, анын обондуулугуна, маани-маңызына, элдик интонациялык ыргагына үндөшүп турат. Жалпы хордук партиянын түзүлүшүндө сопранолук үн өз алдынча образды жаратып, сүйүү сезими агылып орточо акырын үндө ырдалат. Чыгармада сезимдин түйшөлгөнүнөн пайда болгон ысык сезим тынчтык бербей бир жакка чакыргансып токтоно албай биринчи сопрано партиясында чагылдырылат.

Калган партиялар биринчи үндү толуктап, кайым айтышуу аркылуу кошумча түс берип байытат.

Жогоруда биз бир өңчөй аялдар хоруна, талдоо жүргүздүк, эми чоң аралаш хор үчүн жазылган а капеллалык чыгармага токтолобуз. А.Жээнбаевдин «Аталар» аттуу хорун алалы. Текстин К.Исаков жазган чыгарманын тональдуулугу -фа (диез) минор, куплеттик формада жазылган. Хор төрт тактыдан турган киришме менен башталат. Киришимдеги жалгыз үн менен берилген күкүктүн кайраты угуучунун көңүлүн өзүнө буруп, олуттуу бир сыр айтчудай болуп сезилет.

ПЕДАГОГИКА ЖАНА
ПСИХОЛОГИЯ МАСЕЛЕЛЕРИ

Ооба, күкүктүн үнү алыстан угулуп, согушта курман болгон аталардын жаркын элесин, өлбөс-өчпөс эрдигин урпактардын эсине салгансыйт.

Сопрано үндөрүндө унисон менен кошоктун муңдуу кайрыктары бийик тесситурада 15-тактыдан угулуп, ал канон сыяктуу ар кайсы партияларда кайталанат.

Чыгарманын башындагы муңдуу кайрыктар өөрчүп-өнүгүп, кайратуу, чечкиндүү түргө өтөт. Эбегейсиз эмоциялык дүрмөт менен эркектер-дин үндөрү «Аталар ай» деп, аталардын партиясын фортеге кошо катуу күчтүү чыңалууда көтөрүп ырдап кетет. Чыгарманын эң таасирдүү бийиктиги «Аталар, түбөлүккө тирүүсүнөр!!!» деген кийинки муундардын жүрөгүнөн чыккан сөздөргө төп келип, өлбөс-өчпөс образын түзгөн обон болуп эсептелинет.

Өмүр уланат, тарых унутулбайт деген жыйынтык чыгарылып, чыгарманы хорго үйрөтүүгө чейин мугалим партитураны абдан изилдеп, талдайт. Бул көп үндүү чыгарманы өтүүдө негизги обонду калган партиялардын колдоосуна, улам бир партияга теманын кезек менен алмашуусуна көңүл бурулат. Ырдоо мезгилинде окутуучу негизги теманын карама-каршы чыңалуунун угулушуна (13-такт), («Р») мүнөзүнө ырчылардын көңүлүн бурат.

Добуштун сапаттуу чыгышын көзөмөлгө алып, туура жолго салып турат. Аваздык ыкмалар менен бирдикте бир ансамблде бири-бирин угуп, таза, байланыштуу ырдоосуна аракеттенет. Чыгарманы жогорку деңгээлде аткарууда негизги ыкмалардын бири дикцияга, сөздү муунга бөлүп, так ырдоо эсептелет. Эгер дикциясы начар болсо, добуштун сапаттуу чыгышына кедерги болот. Ошондуктан хормейстер аваздык дикциянын үстүндө иштеп, ырчылардын сезимдүүлүгүн арттырууга милдеттүү. Чыгарманын көркөм образын берүү үчүн ар түрдүү динамикалык каражаттар менен үйрөтүү керек. Хордун үстүндө иштөөдө сөздүн маанисине көбүрөөк көңүл буруп, ар бир сөздү даана айттыруу зарыл.

Хордук чыгармалардын эң татаалы жана кыргыз профессионалдык музыкасындагы хор жанры боюнча эң көрүнүктүүсү. А.Жээн-баевдин «Куу - дастаны» болуп эсептелет. Чыгарма залкар жазуучу Ч.Айтматовго арналып, чоң аралаш хор, а капелла үчүн жазылган. Ал эркин формадагы үч бөлүмдөн турган көлөмдүү чыгарма. Автор тарабынан «Куу-дастан» бекеринен поэма деп аталбаса керек. Анткени чыгармадагы жашоо менен кейипкердин турмуштагы табигый бирдигин берейин деген ой эпикалык түрдө баяндалып композициялык ар кандай каражаттар менен угуучуга жеткирилет.

Күңгүрөгөн үн, кекиртектен менен ырдоо ыкмасы комуз, ооз комуз, жыгач ооз комуздардын үндөрүн элестетип, элибиздин башынан өткөн оор окуяны баяндап кеткендей.

Ал бирде ыйлай, бирде шайдоот мүнөздө, бирде чымыркана кайраттанып, өмүр менен өлүмдү, жашоо менен күрөштү, айтор, турмуштун татаал болумуштарынан үн салгансыйт. Мына ошол мазмунга, программалуу ой толгоолорго карата чыгарманын структурасы эркин жазылган. Тоналдык жактан алганда эң муңдуу фа диез минордо жазылган, чыгарма канчалык көлөмдүү болсо да тоналдык Контраст салыштыруулар

кездешпейт. Негизги тема баштан аяк өрчүп-өнүгүп, жашоонун ар кыл маанайын чагылдырып, ушул эле тональдуулукта аяктайт. Бул жагынан алганда кыргыз элинин аспаптык күүлөрүн элестетет. Бул чыгарма менен иштөөдө хордун жетекчисинен көп эмгек музыкалык терең түшүнүк талап кылынат. Биринчиден, чыгарма баштан аяк ээрчиме, үзгүлтүксүз дем алуу ыкмасы менен ырдалат. Экинчиден, элдик аспаптардын добушун үн аркылуу берүү толук кайталануулар, үстүнкү үндөрдөгү созулуштар берилет. Үчүнчүдөн, сөз менен бирге драматургияны түзөт. Төртүнчүдөн ыргактардын тез-тез алмашылып турушу, фактуралык өзгөчөлүктөрдүн жыштыгы эч бир башка чыгармаларга окшобогон оригиналдуулугу болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Дмитриевская К.Н. Русская советская хоровая музыка –М., 1974.
2. Локшин Д.Л. Замечательные русские хоры и дирижеры –М., 1963.
3. Чесноков П.Г. Хор и управление им.- М., 1961.
4. Соколов В.Г. Работа с хором. - М., 1994.
5. Левандо П.П. Проблемы хороведения. -М., 1974.
6. Сатиев Т. Хордо ырдоо.- Ф., 1990.
7. Мамбеталиев Б. Хордук усулдун негиздери. - Б., 1996.